

VII.

(1564—1566.) A n.-enyedi zsinat következményei az országgyűléseken. Az erdélyi reformatio új iránya. A hittani viták magasabb eszmékre térnek át. A vitakérdések állása külföldön és Magyarországon. Dávid F. és Károlyi Péter meghasonlása a Szentháromság-tan kérdését napirendre hozta. Az erdélyi és magyarországi papság gyula-fejérvári első nagy hitvitája. Közös hitvallás. A kolozsvári főtanoda virágzása Dávid F. korában. Elválása a Kálvin hitűektől.

A közvéleménynek az enyedi zsinaton nyilatkozott megváltozása maga után vonta annak az országgyűléseken megváltozását is, azon történeti igazságot bizonyítva be, hogy a mint az elv létjogát, az új intézmény a társadalomban követelt helyét kivívta, ellenévé lesz a legyőzötteknek vagy engedésre kényszerítettnek, sőt azt teljesen megsemmisíteni igyekeznek. Az urvacsora kérdésében Kálvin nézeteit valló többség két éven át ez elv uralkodó befolyása alatt alkotta a törvényeket s alapjáig átalakítani igyekezett a régi társadalmat. Az 1565. jun. 22.—24-ki kolozsv. országgyűlésen a vármegyei nemesség birtokán levő plebánusoknak a fejedelem a megerősítési díjt [*Census cathedralicus*] csekély megszorítással elengedte, a szász papokét fentartva; a székelyföldieknek, kik a tiszta evangéliomot hirdették s a szentségeket Krisztus meghagyása szerint szolgáltatták ki, szintén elengedte, de a pápásokon: „kik az öreg miséből, keresztjáróból, purgatoriumból, lelkek szabadításából, búcsujárásból és érdemek osztogatásából régi jövedelmeiket most is veszik,“ — a fizetési kötelezettséget meghagyta; a maros-vásárhelyi iskolának harmadfél száz forint adatott s fog adatni jövőben is; mert — a mint a törvény szól — ő felsége kedvez a tudománynak és tanuló ifjuságnak. Szintugy, bárha a fejedelem a gyula-fejérvári iskola megépítése végett jövedelemről és a görög s latin nyelv tanítása végett tudós tanítókkal ellátásáról eddig is gondoskodott azon okból, hogy az egyházi szolgálat Isten tisztességére naponként öregbedjék; mindazáltal most ő kegyelmek — országul — való engedelmes intésére és kívánságokra bővebb gondoskodását s az iskola oly módon megépítését ígérte, hogy abban a felségnek és országnak kedve teljék.“¹⁾ 1566-n az ápril 19-ki thordai országgyűlés: „látva, hogy Isten jóvoltából az evangéliom világosságát ő felsége birodalmában mindenütt felgerjesztette, s hogy ő felsége a hamis tudománynak és tévelygéseknek az anyaszentegyházból kitisztítását kívánja: egyenlő akarattal végeztetett: hogy azon egyházi renden levő férfiak, kik a pápai tudományhoz és emberi szerzéshez ragaszkodván, abból megtérni nem akarnak, birodalmából mindenünnen kiigazitassanak.“²⁾ „A váradi káptalannak is a következő virágvasárnapja kitűzetett az

¹⁾ Erd. Orsz. gyűl. Emlékek II. köt. Buda-Pest, 1877. 289—290. ll.

²⁾ „ „ „ „ „ „ „ „ „ 302—303. ll.

evangeliomi új tudományra térésre, s akkor megmaradhatnak házaikon és birtokaikon kívül, miket a felség magának [értve van a fejedelmi tárház], akar megtartani; ha pedig Isten igéjét nem akarják venni, személyekben, marhájokkal egyetemben valahová akarnak menni, szabadon elbocsáttassanak.“ A novemb. 30. és deczemb 13-iki országgyűlés szintén azt tartván szemé előtt, hogy már az addigi törvényekben meg volt határozva: „hogy az evangeliom prédikálása egy nemzet közt se háboritathassék meg és az Isten tisztessége nevedése meg ne bántassék, sőt inkább minden botránkozás és Isten elleni káromlás közülök kitisztittassék és megszűnjék: ugy most újabban meghatározta, hogy ezen birodalomban minden nemzet közül a bálványimádások kitöröltessenek és az Isten igéje szabadon hirdettessék, kivált az oláhok között... A kik az igazságnak engedni nem akarnak, a felség parancsolja, hogy György püspökkel [kit a fejedelem választás alapján nevezett ki, de a kinek engedelmeskedni nem akartak] a bibliából megvetekedjenek és az igazságot értsék meg, s ha így sem adnak annak helyet, eltávoztassanak, legyen az oláh püspök, pap vagy kaluger, és mindenek csak az egy választott György superintendenshez és a tőle választott papokhoz hallgassanak; kik ezeket megháborítják, hűtlenségi büntetéssel büntettessenek.“ ¹⁾

E végzések a hit- és lelkiismeretszabadság szellemének fuvallati, melyek azonban — mint az emberi lehelet meleg és hideg — az adott viszonyok szerint jók is rosszak is: kedveztek a reformatio ügyének, mert terjedését biztosították s három államilag segélyezett tanintézetet tettek képessé arra, hogy a fejedelem birodalma három főbb pontján az értelmi világosságot terjeszszék; de nem volt elég téve a közigazságnak. A r. katholicismus irányában nem csak jogmegszorítás, de türelmetlenség is volt, mit csak némileg ment az, hogy a törvényhozástól jött, s a többség akarata politikában maga az absolut jó. Nagy fénynyel — mint rendesen — nagy árny egyesült... A koreszmékben szintén feltűnő változás történt. A vallásos vitáknak egészen új lön iránya, magasabb eszmék körébe vive át: az urvacora jeleiről s kiszolgáltatása módjáról Istenre, a háromságról a személyi és lényegységre. Mely perczben? kitől származott s termett elé e nagy változás eszmeszokrája? Minő ok okozta e tüneményt? világos följegyzést róla eddigelő nem birunk. A szellem birodalmában nem oly pillanatiak s nem oly szabatosan meghatározhatók az új alakulások. Maguk az egykoruak egymástól nem egyben eltérőleg adják elé ezt. „Blandrata — Schesaeus szerint — mint ravasz cselszövő, az enyedi zsinat vitáiból kiismervén ugy a szászok, mint a magyarok lelkületét, és hogy ki mit ér, — másfelől meggyőződven arról, hogy Dávid F. azon férfi, ki által hitnézeteit leginkább elterjesztheti: őt általa szintén keresett barátságába fogadta s Alesiust fenesi dékánná, helyébe őt a király udvari prédikátorává nevezette, a kinek így kedvező alkalma lett Serveto istenkáromlásait, mik lelkében már rég meggyökereztek volt, lassanként a király és

¹⁾ Erd. Orsz. gyűl. Emlékek II. köt. Buda-Pest, 1877. 326—27. ll.

udvari főembereinek szívébe csepegtetni,“¹⁾ Haner ellenkezőleg azt írja: „hogy Dávidot a sikertelen viták fáradalmai új tervek forralására birták, [mik voltak? nem mondva meg] s midőn azokat Blandratával közölte, ez eljöttnek vélte a pillanatot vele belső érületét és nézeteit szintén megismertetni; meg is tette, csábitotta őt Kálvin vallásáról Ariuséra, a mit Dávid megigérvén, az udvari prédikátorságot szerezte meg számára, a hol alkalma nyílt Gentile Bálint s mások eretnekségeit ravaszul és lassanként előbb a rászédett fejedelemmel, azután udvara nagyjaival elfogadtatni. Az országban dult háboru miatt a lapangó gonosz sokáig rejtve maradt, a Kálvin-követők e kitüntetésből előnyöket vártak s hozzá nagy reményeket kapcsolak, a szászok ellenben a fejedelem sorsán szánakoztak, a ki már maga is a Kálvin-követőkhez tért volt át. . . . Mig ezek történtek, Kálvin, Beza, Simler és mások könyveiből Blandrata hitszegése nyilvánosságra jött, valamint az is, hogy ő tévelygően, sőt kárhuzatosán gondolkozik a Szentháromság, keresztség s a keresztény vallás más czikkei felől; a lengyelekhez, magyarokhoz és erdélyiekhez kívülről figyelmeztetések jöttek, hogy tartózkodjanak Blandratától, a ki büntársa volt a nem rég istentelen gondolkozásmódjáért Bernben lefejeztetett²⁾ Gentile-nek. E hírek következtében és mivel már különben is sokaknak feltűnt volt a Dávid F. és Blandrata közötti benső viszony, a Kálvin hitűek figyelmezni kezdetek Dávid Ferencz tanaira és egyházi beszédeire, hithagyását csakhamar bámulva ismerték meg. Ebből az egyháznak ismét új veszedelme következett.³⁾

Látszik, hogy e tényelőadás hosszas lefolyásu események előlegezett elbeszélése, hogy egyiknél nem saját tudáson, a másiknál hiányos tanulmányon alapul; az itéletek igen általánosak, s egyik sem adja elő azt concret alakban, állításait nem positiv eseményekre alapítja. Mielőtt ezek bevégezett tényekké váltak, bizonytalan eredményü küzdéssel három év telt el. Dávid F. és Blandrata akarták az újítást, Melius és társai védték a meglevőt. Szint nem vallva folyt nagy ideig a harcz, a mit a létező forrásokból magunknak kell megállapitnunk. . . . Serveto meghalt, de tanai nem. Gúnynyal és éllel irt művei inkább el voltak terjedve, mint sokan hitték. Dávid F. mint a kor uralkodó eszméinek ama művekből s a külső nemzetek vitairataiból alapos ismerője az érvényesülni törekvő eszméket az ő körében megbeszélés és vita, az iskolában fejtegetés, a szószéken nyilvános prédikációk tárgyává tette. A tanuló ifjuságon, a külföldi egyetemeken theologiára készülöken, sőt a nemességen is látszott, hogy az elmék a vallás terén újításra várnak. A kolozsvári papok különösen kitüntek ebben, minek Schesaeus szemmellátó tanuja volt, minthogy ő 1558-n, mint az odavaló szász nemzetiségűek prédikátora, velök élt. Egyfelől a lelkiismeret-szabadság külső vértanuinak művei, szenvedései és halála gyümölcsöt kezdetek teremni; másfelől benn a hazában szabadelvü hitviták in-

¹⁾ Schesaeus, zsinati beszéde az említett gyűjtem. 361. l. ²⁾ Sandius . . . 26. l.

³⁾ Haner . . . 278—280. ll. Ő és Schesaeus Gentilet tévesen írják megégetettnek.

dultak. Serveto: „*A kereszténység visszaállítása*“ című, térdéhez kötve vele együtt máglyán megégetett műve I. részében hét könyvben fejtegette ki a Szentháromság képtelenségét, a három-egy Istennek és a Jézus Krisztusnak az Atya állatából öröktől fogva születése tanát ördögi szemfényvesztésnek, sátán találmányának, háromfejű szörnynek nevezve; Isten felőli tana ez volt: „Isten az Igében van kijelentve, Jézus Názáretből való, valóságos ember, Szentlélektől fogantott, szüztől született, az atyáknak megígért Messiás.“¹⁾ E nézeteket fejtegette: „*A Szentháromság tévelyeiről*“ és: „*Az egy igaz Isten megismeréséről*“ cím alatt irt művében is.²⁾ Egy polemicus levelében ily kiméletlen kifakadásra ragadtatta magát Kálvin és követői ellen: „A ti evangeliumotokban — ugymond — nincs egy Isten, helyette van háromfejű Cerberustok, hitetek fatalisticus álmadozás, jó cselekedeteitek hitvány festett képek; Krisztusról való tanotok üres látszat; az ember szerintetek önakarathatn nélküli fatuskó, Istentek a szolgaságba hajtott szabad gondolkozás chimerája!“³⁾ A Szentháromság e kemény ellenének halálát a kolozsvári papok évek mulva is résztvevő együttérzéssel emlegették. Basilius István elébb Dávid F. mellett iskolai tanító, később a magyar nemzetiségük prédikátora verset irt róla, melyben őt Szent István őskereszténykori vértanúhoz hasonlította, egy más névtelen szintén gyász verset irt róla.⁴⁾

A Németországban, Svájcban és Lengyelországban a Jézus csak emberi vagy csak isteni, vagy emberi és egyszersmind isteni természete és a Szentháromság felett folyt és immár lezajlott theologiai-irodalmi harcz is megjárta volt már körútját Európában, elhatott Erdélybe és Magyarországra is, az ezekről irt könyveket a Krakóban, Wittembergben, Paduában, Zürichben és Genfben tanuló ifjak magukkal behozták vagy a könyvkereskedők beküldötték. A fölkellett közszellem ezen hathatós nyilatkozatai és olykor még a tömegeket is élénken érdeklő hitviták hatása elől sem Dávid F. és elvtársai, sem a magyarországi reformátorok nem zárkozhattak el; tanusítják ezt 1561. decz. 11--15-kén Melius Péternek Arany Tamással Debreczenben, Egri Lukácsnak Károlyi Gáspárral és társaival 1566. a gönczi, [később más] zsinaton volt ily tárgyú hitvitái, melyek nemcsak az Isten egysége és háromsága tanait s a kapcsolatos theologiai kérdések összességét napirendre hozták, de — a mint Huszár Gál az első ellen irt mű előszavában mondja: „Arany Tamás Debreczenben Arianus-tévelygésével sok jámbor keresztényeket meg is háborított vala“ — a mi nézetei elfogadását jelentette. Ellenfele, Melius I.—XXXVI. pontban

¹⁾ *Restitutio Christianismi*. A főbb elvek láthatók: *Real-Encyclopaedie* XIV. köt. 290—294. ll. Révész Imre: *Kálvin élete és a Kálvinizmus* . . . 1864. 176. l.

²⁾ *De Trinitatis Erroribus* a székely-kereszturi unitárius középtanoda Jakab Elek-féle könyvtárában levő kézirati példány s az elébbi források után.

³⁾ *Jo. Laur. Mosheim* A. B. 415. l. *Real-Encyclopaedie* fennebbi kötetében.

⁴⁾ *Fosztó-Uzoni* Unitár. Egyháztört. . . . I. köt. 129. 333. ll.

foglalta össze ezeket, s megczáfolva vele visszavonatta. ¹⁾ A főbb eretnekségek voltak: „Krisztus nem Isten, de Isten fia és ember fia, mert az irás nyilván Istennek sehol nem mondja, hanem ember fiának; kisebb az Atyánál, meghalt, Atyjától feltámasztatott, küldetett főpap, közbenjáró; kér Atyjától, hozzá imádkozik, hogy el ne hagyja, lelkét vegye hozzá, dicsőítse meg. Istenhez ez mind nem illik. . . . A Szentlélek ajándék, mely adatik, küldetik, könyörög, tehát nem Isten. . . . A Szentháromságban nincs meg a három személy. . . . Arany Tamás azt is tanítá — mondja a czáfoló irat szerzője — a mit Stancaró, hogy a Krisztus nem mindkét természetében közbenjáró és engesztelő, Isten és emberek között.“ ²⁾ Öt napi vita után Meliustól meggyőzetett, s decz. 13. 1861. 13. pontba foglalta össze visszavont állításait, elismerve 1. „hogy a Krisztusban isteni természet van, mert az Atya Istennek állata [*lényje*] szerinti természetéből született és jött; ezért a fiu mindenképen egyenlő Isten az Atyával. 2. A Szentlélek az Atyának és fiu-nak lelke, azaz Atyától és fiutól származó bizony [*valóságos igaz*] Isten. 3. A Szentháromságban három személy van, valósággal, és nemcsak természet szerint. . . . Megesküdtem az én hitem szerint — ezek visszavonó nyilatkozata végszavai — főbíró és prédikátor uraim előtt, szabad akaratom szerint, hogy ezek a vallások, a kiket Istennek szájából az én kérelmemben megírtam, igazak, az én elébbi tévelygéseim, kik ellene voltak ezeknek, hamisak. Ha ennek utána ugyanezen tévelygésekre térnek s tanítanak valakit faluban vagy városban, két vagy három tanuval, mezőn egyen megbizonyulhat, Istennek az ő ítélete szerint, mint eretnek úgy büntettessem meg ugyanazon én levelemmel, melyet megpecsételek és erősítek az én kezem irásával, aláírva: Szent Lucza napján 1561. *Aran Tamás.*“ ³⁾

Egri Lukács vitájának az 1566. jan. 22. tartott gönczi zsinaton szintén ily kimenetele volt. Az ő hitvallása: I. Az Isten örök, megmérhetlen lélek, II. csak egy, mindennek teremtője, megtartója, Jézus Krisztusnak atyja, III. lelki lényje örök, egyedülvaló változhatlan, megoszolhatlan, IV. állatában vagy lényében [*essentia*] három élő öröklétű, egy lényű [*consubstantialis seu coessentialis*] személy van: Atya, Ige, Szentlélek, V. az Atya az istenség eredete és kútfeje, melyből s nem maguktól származnak az Ige és Szentlélek, VI. Krisztus igaz Isten és ember, Isten, mert az Atyával egyenlő, ember, mert szűz Máriától született az időben, VII. a Szentlélek is örök Isten, mivel az Isten lényéből származott. Ezt a Szentháromságot megismeri, imádja és vallja az igaz eklézsiával. ⁴⁾ Erre Károlyi Gáspár felelt részint egyező értelem-

¹⁾ Révész Imre. Magyar Protest. Egyh. és isk. Figyelmező. 1873. 49—50. l.

²⁾ Az *Aran Tamás* hamis és eretnek tévelygéseinek s egyéb sok tévelygéseknek . . . meghamisítási a derék Szentírásból . . . Debreczenben nyomtatott Ao MDLXII.

³⁾ Az Keres-Peterdi Aran Tamás vallási az ő eretnek tudományból való megtérése után a debreczeni eklézsia előtt 13. decembris 1561. Révész Imre: Magyar Prot. Egyh. és isk. Figyel. 1873. 49—50. ll.

⁴⁾ *Lampe* . . . 139—140. ll.

ben, részint azt a zsinat ellenkező értelme szerint magyarázva, részint kárhoztatólag. ¹⁾ Egri Lukács másodszor a zsinat felfogásához közeledve fejtette ki nézeteit, de az azon sem nyugodt meg, ő eretneknek nyilvánított, elzárták, s csak öt évi fogság után, meggyőzését változtatva, állításait téveseknek ismerve el, nyerte vissza szabadságát, ²⁾ némelyek szerint börtönéből menekült.

Midőn a politika helyét Európában a reformatio heves theologiai vitái foglalták el, s az Isten lénye meghatározása minden művelt népek közt szintugy mint nálunk izgalmas zsinatokat és vitatkozásokat idézett elé; midőn Bernben Gentilenek fejét vették, Magyarországon a szabadabb hitnézetek vallóit elhallgattatták: e nagy küzdéssel és mozgalommal szemben feltűnő Dávid F.-nek 1559-n innen a nyilvánosság elől csaknem teljes visszavonultsága; a maros-vásárhelyi *Hitvallás* s annak védelmezése után tőle a közönség elé semmi sem jött; a kolozsvári papságnak azokban kifejtett álláspontját, melyet az 1561—63-ki Hebler-féle „*Rövid Hitvallás*“ élesen támadott meg — nem ő, de Heltai és Melius Péter védelmezte, az első mint kolozsvári pap és presbyter, Melius szerint: „egy, a régi szent atyákból istenesen és nagy szorgalommal kiválasztott helyekből álló kis iratkában“ [*Opusculum*]³⁾, az utolsó Debreczenben 1564-n megjelent művében⁴⁾, melyben — ugymond — bár érzi tudományra és tekintélyre csekély-voltát s azt, hogy az ékesszólásban mások után messze hátul áll, mégis mivel Hebler művét némelyek oly jelesnek állítják, hogy hitők szerint, a magyarok közt czáfolója aligha akad, és mivel a könyv a kolozsvári eklézsiát gyalázza, tanait itéli el: a védelmezésre magát elhatározta, nekik ajánlva azt, s kérve, hogy vegyék jó néven, fáradságát magyarázzák jóra, s őt ismerjék bajtársuknak, ki Isten segélyével velök együtt ezután is helyt áll ez ügy védelmére. Melius e műve a közte, Dávid F. s a kolozsvári papság közt a hitrokoni viszony még akkor fennállását mutatja; erős dialektikával, világosan van írva, s a Kálvin szerinti urvacsorai álláspontot érvei tulsúlyával Hebler és Alesius ellenében diadalmasan védte meg. Dávid F. hallgatása okáról az emlékiratokban följegyzés nem lévén, e jelenség jelleméből s a viszonyok természetéből magyarázható meg. Egyik ok, hogy az új iránynak már ekkor a királyi udvar volt védője. Blandrata és az ország legbefolyásosabb fiai foglalták el a cselekvés terét, nemes dicsvágytól ösztönöztetve, védelemre készen. Dávid F. akarni, sőt munkálni látszott a nagyoknak a küzdelembe vegyülését, s a mint ezek népszerűekké válva, előtérbe nyo-

¹⁾ *Lampe* . . . 140—144. ll.

²⁾ „ . . . 213—217. ll.

³⁾ *Ezt Melius P.* hagyta emlékezetben ily című művében: *Refutatio Confessionis de Coena Domini Mathiae Hebler, Dionysj Alesj et his coniunctorum una cum Iudicys quatuor Academiarum, quae Saxonibus Transylvanicis Diplomatis Papalis instar missa sunt. Anno D. 1561. Huic adiuncta est Apologia Ecclesiae Debrecziensis ad Calumnias, quibus false de quibusdam articulis accusatur et criminatur. Debreczini . . . 1564.*

⁴⁾ Látható az előbbi pont alatt.

multak, ő azon arányban igyekezett befolyását a szóken, az iskolában és társadalomban érvényesíteni, de ott annál nagyobb eredménnyel. Másik ok, hogy neki fejedelmi prédikátori viszonya a szerénységet és tartózkodást tette kötelességévé. Harmadik ok, hogy helyzeténél fogva alkalma levén olvasni Servetonak az akkori keresztény theologia egész fennálló épületét megrázkodtató műveit, a különböző nemzetek reformatorainak polemiáit, melyeket a fejedelem királyi bőkezűséggel szereztetett meg: ő azon állásponton, melyen akkor Erdélyben és Magyarországon a theologiai viták folytak, tehát az urvacsorai s a kapcsolatos tankérdéseken bensőjében már rég messze fulhaladott volt. Szem előtt tarthatta a korukat felvilágosodásban megelőzött hitújítók üldöztetését s gyászos végét, láthatta a Magyarországon csak imént történteket, — mindezeknél fogva eddigi életében is észrevehető óvatossága és eszélye, a javításban a lassu és fokozatos előrehaladást tette előtte ajánlatossá, hogy a reformatiora tért egyházban újabb hitszakadás ne legyen, főleg pedig, hogy ő hitfelekezésétől a küzdelemben el ne választathassék. . . . Dávid F. törekvése most is — mint eddig mindörökké — az volt, hogy az új hitfelfogást egész egyházával elfogadtassa, ezt pedig egyházi szónoklatai, művei, a hittani oktatásnak az erdélyi összes s főleg kolozsvári főiskolában ellenőrzése, olykor közvetlen vezetése által kívánta elérni. Azt megmondani, hogy lelkében mikor ment végbe azon változás, vagy mily alakban született meg erre önelhatározása, lélektanilag ugy, mint történetileg lehetlen, mert szívébe belátnunk a képesség, adatok alapján való ítéletre az egykoru följegyzés hiányzik; de van 1569. magyar nyelven kiadott „Prédikációi“ között ¹⁾ egy, melyet szövege némely helyei 1560-n tartottnak mutatnak, s van 1566-ról a kolozsvári iskola igazgatójával, Károlyi Péterrel folyt hittani szóváltásáról egy saját kéziratából kivont nagybecsü adat, a mi erre csaknem döntő felvilágosítást ad. E beszéd sor szerint az ötödik, alapja a Korint. II. levél XI. részéből van véve: „*Féltelek titeket — ugymond a szentiró — hogy miképen a kigyó Évát megcsalta az ő álnokságával, hogy azonképen a ti értelmetek meg ne vesszenek és eltávozzék a Krisztus Jézusban való együgyűségtől. Mert ha az, a ki jött, más Krisztust prédikál, kit mi nem prédikáltunk, avagy más lelket vesztek, kit nem vettetek, avagy más evangeliumot, melyet nem vettetek, igazán szenvednétek.*“ Felállítván azon tételt, hogy a tévelygés, melyről a szentiró szól, jövendőlés arról, a mi a századok folyamában Romából indulva ki, a hívek értelmét megháborította, az apostalok tudománya helyébe hamis tudományt hozott be, kérdésül teszi: „*hogy lehetett az, hogy másfélezer hatvan esztendeig tévelyeghetett volna az Istennek gyülekezeti, hogy meg ne érthette volna, ha ez az igaz tudomány?*“ ²⁾ s adott feleletei közt ily helyek fordulnak elé: „*A királyok krónikáiból — ugymond — megtetszik, hogy a Krisztus születése után 230 esztendővel kezdetett, azelőtt az apostalok közt és az ő tanításaik-*

¹⁾ *Egyháztörténelmi Emlékek.* II. Dávid Fer. irodalmi emlékei. xxviii. sz.

²⁾ Az előbbi mű 16-ik levele 2-ik oldalán.

ban hírét sem hallották sem az állatnak, sem a személynek, hanem a mint a görög philosophus Tertullianus Istennek gyülekezetibe akada, akkor találták ki ez igéket, s átok alatt meghagyták, hogy az Istent minden így vallja s e hitet felvegye ¹⁾; azután Athanazius 345 esztendővel kezdte ugyan ezt erősíteni s császári hatalommal elfogadtatni; szintazonképen 400 esztendő elteltével Ágoston és Hyeronimus idejében. Eusebius és Nicephorus egyháztörténeti művében mindez megolvasható. Utóbbi szerint: „a legelső, a ki az állatról vagy alanyról [*substantia*] a vitás kérdést támasztotta, Osius cordubai püspök volt, a miből sok tévelygés származott, mit már az alexandriai zsinat visszaútasított, mert tudta, hogy az Istenhez sem a személy, sem az állat vagy alany [*nec essentia, nec substantia*] szó nem illik.“ Tovább megint: „Platonak és Aristotelesnek való az *essentia* és *hypostasis*, kik közül az utóbbi így tanított Isten felől: „Az Isten az általános lét [*Deus est essentia communis*],“ mely mindent magában foglal, ²⁾ de Pál ezt Rómába irt levelében ³⁾ visszaútasítja, mint a világi bölcsek oly találmányát, mely a láthatlan Istent külső formába rekeszti; mert — ugymond — a mit Isten felől tudhatnak az emberek, nyilván van ő benne, s a mi benne láthatlan, t. i. istensége, a világ alkotásából meglátszik; ezekre czéloz ő, midőn inti Timotheust ⁴⁾ és Tituszt ⁵⁾, hogy a beszédekben való haszontalan újításokat kerüljék s a régiék józan értelmét tartsák meg. Hátrább ismét így ír: „Arról a Jézus Krisztusról tegyünk vallást, a ki testben jött el, nem a ki azonkívül, azaz, a ki fogantatott Szentlélektől és született Szűz Máriától. . . . Csalárd az s megcsalja a népet, a ki eltagadja az igaz hitet, kétfelé szakítja Krisztust: egyik ember, másik nem-ember, hanem Isten.“ ⁶⁾ Az evangeliomi egyszerűségtől eltávozás fejtegetése közben ily helyek jönnek elé: „Mily egyszerű az apostalok tudománya, ők mindig egy mindenható Atya Istenről prédikálnak; Jézus a tanítványokat így tanította könyörögni: Mi Atyánk, ki vagy a mennyben! János is így kezdi egyik beszédét: Ez az örök élet, hogy megismerjenek tégedet egyedül igaz Istennek és a kit elbocsátottál, a Jézus Krisztust! Mily egyszerű, tiszta és könnyű ezt megérteni. A pápa szerint ellenben az Atya nem egy Isten, hanem egy állat és három személy; az Isten nem egy Isten, hanem három: Atya, Fiu és Szentlélek, nem Atya, hanem első személy, nem az állat vagy alany az Isten, hanem a három személy; a pápa Krisztusa nem bocsátott el, hanem ő bocsát el mást; istensége szerint bocsát, embersége szerint jő, istensége szerint egyenlő Atyjával, embersége szerint kisebb: minden kettős, a hol mi van. . . . Ime a kereszténység eltévelyedése, a szentírás e helyeinek felforgatása, a régi egyszerűségnek össze-

¹⁾ Az elébbi mű 16-ik levele 2-ik oldalán.

²⁾ *Egyháztörtén. Eml.* II. Dávid F. irod. eml. xxviii. sz. 17. levél 2-ik oldal.

³⁾ I. r. 19. 20. v.

⁴⁾ I. levél, IV. r. 1. v. II. levél, II. r. 14. v.

⁵⁾ I. rész, 9. 10. vers, II. r. 7. 8. v.

⁶⁾ A fenebbi mű 17. levele 2-ik oldalán.

bonyolítása által. ¹⁾ A tartalomról a királyhoz irt ajánlásban [*Epistola Dedicatoria*] e nyilatkozat van téve: „Vallom, hogy a vetélkedések kezdetében, a miképpen prédikáltam, úgy akartam azokat kinyomatni, hogy méltán senki ne vádolhasson, mintha különben prédikáltam és különben adtam volna ki.“ ²⁾ Ha kiadáskori javítások történtek is, az alapszerkezet megmaradását író szava őszinteségének tagadása nélkül kétségbe vonnunk nem lehet. Ez minden kételyen felül helyezi azt, hogy Dávid Ferencz lelkében az egy Isten eszméje, akár — mint Schesaeus emlékezetben hagyta — Serveto műveiből átvéve, akár öngondolkozás következtében már 1560-n nemcsak megfogamzva, de meggyökerezve is volt.

A másik adat, egy theologiai tantétel fölötti szóváltás. Molnár Gergely halála után Károlyi Péter lett a kolozsvári, akkor hires felsőbb iskolában [*gymnasium*] igazgató [*Rector*] s a görög- és zsidó nyelv mellett a hittannak is tanára. Midőn Dávid F. mint püspök, plébános és iskolafelügyelő egy alkalommal az előadáson megjelent, a tanítás tárgya az *egy igaz Isten* volt, a mit Károlyi Melanchton tanai értelmében úgy adott elé, hogy az Istent mint *állatában* [*lényében*] *egyet, személyében hármat kell imádni*. Dávid Ferencz felszólalt ellene, így igazítva ki azt: *az Isten lélek*, lélekben kell őt imádni, szellemünkkel s szívben hozzá emelkedni. . . . E kis szikrából gyult ki ama nagy és nem egyszer pusztító vulkánna erősült láng, mely tizenöt évnél tovább tartotta rázkodásban Erdély földét és társadalmát, melynek hatása nyugat felé Genfig és Wittembergig, éjszakra Krakkoig terjedt ki. A mi Tetzl és Luther közt a *bünbocsátó levélke-osztoztatás* kérdése volt, azzá lett Károlyi és Dávid F. közt az *Isten meghatározása*. Az *állat* és *személy* tana nem fogadható el — mond Dávid F. — e kifejezésnek sehol a szentírásban nyoma nincs, hanem a görög scholasticusoktól van véve, a kik azt állítják, hogy az *Isten* szó alatt, ha határozatlanul áll, mindig értetik az Atya, Fiu és Szentlélek is; továbbá azért sem, mert ha a *Jehova* név a te [értve van: *Károlyi*] értelmezésed szerint egyiránt illeti az Atyát, Fiut és Szentlelket, akkor mindenik teremő [*essentians*], magától való Istenné lesz; de ez ellenkezik a szentírással, mely ezeket Istentől való Isteneknek nevezi, sőt Jézusnak magának tanuságtételével is, a ki az Atyát sokszor mondja a maga Atyjának és Istenének, a kitől hatalmát, fiúságát, dicsőségét vette; egy helyen Jánosnál [evangeliuma 8. r. 54. v.] így szól az őt faggató zsidóknak: *az a ti Istenetek, az én Atyám*; de ellenkezés is van a meghatározásban, mert az Atya az istenség kezdete és forrása, ez pedig az egyenlő jehovaság és isten-egyenlőség tanával együtt nem állhat meg. Pál minden levelében az Istenhez teszi az *Atya* szót, nem a háromhoz, mint a sophisták, a kiknek zavaros theologiai meghatározása összezavarja az egyet a hárommal, a hármat az egygyel; ha az Isten Krisztus Atyjának s a három Isten egynek mondatik, lehetlen át nem látni az

¹⁾ A fennebbi mű 19—20 ll.

²⁾ „ „ „ előszavában.

abban levő ellenmondást. Az Ige és Szentlélek meghatározásában a személy és egylényűség [*hypostasis et consubstantia*] szinte nem állhat meg, mert a szentírásban az Ige és Szentlélek isteni személyiségéről sehol nincs emlékezés; de azért sem, mert ezen szó értelme kétes s eredete is a scholasticusoktól van. Károlyinak a Szentlélek isteni személyiségéről szóló tanára Dávid F. több ellenérvet hozott fel. A szentírás ama kifejezése: az Isten lélek, nem azt teszi — ugymond ő — hogy a Szentlélek Isten, az csak fél mondat, kiegészítve így áll: az Isten lélek, tehát lélekben és igazságban kíván imádtatni; megvilágítja ezt ama másik hely: az Ur lélek, mert lelkes tettekre bír minket, — ismét: a hol az Ur lelke, ott a szabadság; ismét: nem vettétek a félelem lelkét, hanem az erő, szeretet és megigazulás lelkét. Így világosítja meg a szentírás egyik helye a másikat. Dávid F. Károlyinak a Szentlélek istensége mellett felhozott többi érveit is, melyek közül csak kettő bír nyomatókkal: „hogy a Szentlélek ellen való bűn nem bocsátatik meg; és hogy az, mint közbenjáró, megtanít minden igazságra“ — meggyőző érvekkel czáfolván meg, észrevételeit így zárta be: „Ha te a szentírás szavainak ezen helyes értelmét nem követed, szükségképen hypostasisaid hívésében és a három Istent vallók [*tritheita*] véleményében kell megmaradnod.“ ¹⁾

Ezek világos bizonyítékok arra, hogy az isten-egység eszméjének Erdélyben legelső határozott, öntudatos és tudományos rendszerben hirdetője Dávid F. volt; hogy az elmék országszerte s főleg Kolozsvárratt már 1866. el voltak készülve arra, hogy azt, mihelyt concret alakot ölt, kész szívvel, hirdetőit tárt karral fogadják. Azonban, hogy ez az országban mégis nagy forrongást idézett elé, igazolják a gyakori zsinatok és zajos vetélkedések irott emlékei, ²⁾ melyek közül a thordai és

¹⁾ *Egyháztörténelmi Emlékek* II. Dávid F. irod. emlékei. IX. szám.

²⁾ a) A gyula-fejérvári első nagy hitvita a Szentháromságról, [*Disputatio prima Albana sat.*] mely ily cím alatt maig nincs felfödözve, de némely részét Dávid F. egyik vitairatában fentartotta. [Látható: *Egyháztört. Eml.* II. Dávid F. irod. eml. xiv. száma alatt.] Van rá vonatkozás a *Sententia Concors . . .* című könyvecskében is, de a két mű ugyanazonsága nem igazolható. b) Az erdélyi magyar papságnak a márczius 15-ki thordai zsinaton Blandrata és Dávid F. előlülések alatt készített és kinyomatott három pontu Hitvallása vagyis: Az igaz Szentháromságról való Egyetértése főbb pontjai. [*Capita Consensus Doctrinae de vera Trinitate etc.*] E zsinat egyéb iratai ma nincsenek meg. A szövegben ismertetve van. [Látható *Lampe: Reform. Egyháztört.* 147—148. ll.] c) Dávid F. és Blandrata I—VII. pontból álló: Vitatétélei és ellentétélei. [*Theses et Antitheses.*] Ezek az elébb említett könyvecskében szintén megvannak. Lampe tévesen tulajdonítja csak Blandratának [idézett műve 149—150. ll.] d) Ugyan az erdélyi magyar papságnak a Dávid F. és Blandrata ezen vitatétéleiről ápril 27. költ: Itélete. Ez is bele van foglalva a fenemlített kis könyvbe. [Látható *Lampe: id. műve* 151—152. ll.] Az a), c), d) alatti iratok ismertetése látható: *Egyháztört. Emlékek* II. Dávid F. irod. emlékei xxx. a) száma alatt. e) Dávid F.-nek Károlyi Péterrel volt és fenismertetett: Szóváltása. f) Az erdélyi magyar papságnak, Dávid F. és Blandrata által Gyula-Fejérvárratt 1566. ápril xxv. a királyi felség jelenlétében folyt vitatkozásra előterjesztett hittételek felől a május XIX-ki maros-vásárhelyi zsinaton hozott: Egyértelmű végzése. [*Sententia Concors*], mely ugyan-

gyula-fejérvári első, Maros-Vásárhelyen bevégzett zsinat végzései s hitvallása új mozzanatokot jelölve: ismertetni szükségesnek látom. Az elsőben főelvül van kimondva, hogy a hitnek egyedüli alapja az apostoli hitforma [*Credo*], ennek nyomán Istenről ily vallás van téve: „I. Isten csak az egy, mindenható Atya, szerzője, kezdete és forrása az istenségnek; legfőbb, senkitől nem származó, minden mások felett való, de a kiből az Ige és Szentlélek nem záratik ki, sőt benne van kezdet és vég nélkül. Azoktól, a kik az *egy* jelzöt az állatra vagy lényre, nem az Atyára értik és abban három személyt keresnek, a *Hitvallás* alkotói elválnak; mert ezek az egy Istenből négy Istent, az egy állatból és három személyből négy bálványt alkotva, elvonják az elmét az igaz Isten ismeretétől. sat. II. A Jézus Krisztus mindenek ura, általa járunk az Atyához, általa s vele együtt imádjuk, megismerve, hogy Isten mindeneket neki adott, s ő mindent ad nekünk; egyszülött és tulajdon fia Istennek, természetszerinti és kedves; főpapunk, közbenjárónk; nem szükség kutatni a sophistákkal: vajjon az Atya állatából vagy személyéből származott-e? mert erről a szentírásban emlékezés nincs; az utolsó időben megjelentetett, Istennél volt, testté lett. III. A Szentlelket vallani kell, mert nevében kereszteltetünk meg, megszenteltetünk s az örök életre újjá születünk; a Szentlélek az Isten és Fiu lelke, tanító, vigasztaló, de nem harmadik személy vagy egyén, mert a szentírás azt sehol nem tanítja. . . .“

E *Hitvallás* szerzői — a mint az gondolkozó elméknek azonnal feltűnik — az egység és háromság kérdése legmélységesebb mélyein járnak, midőn a hagyományokat és szent atyák tekintélyét mellőzve, egyedül az újszövetségi irásokat ismerik el Krisztus evangélioma alapjául. Némileg burkoltan ugyan, de tisztán felismerhetőleg lép előtérbe itt az Isten-egység eszméje, s csak értelmezési árnyalatok tartják fenn a Kálvin-hitüektől is elfogadott Szentháromság orthodoxus tanát.¹⁾ A gyula-fejérvár-maros-vásárhelyi zsinatok I.—VIII. tételbe összevont hitvallása alapján Dávid F. mint még a Kálvin-hitüek püspöke, látva az elmék kételyeit és aggodalmát, egy teljesebb Katékismust dolgozott, melyben a viták folyamában felhozott kérdéseket és hitnézeteket bővebben kifejtve, rendszerbe foglalta, s a hívek felvilágosítása és megnyugtató végett — a fejedelemnek mint az egyház és üdvezítő hit hirdetői legkegyelmesebb s legfőbb pártfogójának ajánlva — Kolozsváratt még azon évben kiadta. Ezek és a thordai zsinati hitelvek közt a reformatio fejlődésére nézve hátrányos különbség van, a mi azt mutatja, hogy Dávid F. és Blandrata igen előre mentek volt a reform útján, vagy az utóbbi zsinaton kisebbségben voltak, vagy tán — a mi szintén

azon évben a felség jóváhagyásával kiadatott és az ezek alapján dolgozott: CATECHISMUS ECCLESIAE sat. című könyv, mely az elébbi zsinati végzéssel egyszerre nyomtatott ki Kolozsváratt. *Egyháztörténelmi Emlékek*. II. Dávid F. irod. eml. xxx. a) száma alatt. A *Sententia Concors* című kis zsinati irat látható *Bod Péter* ily című művében is: *Historia Unitarior*. sat. 12—26. lapokon.

¹⁾ *Lampe* . . . 147—148. II.

hihető — mérsékeltebb s lasubb haladással az eklézsiák újból meghasonlását akarták kikerülni. Az előszó tanuságos felvilágosítást ad erről. Ők tudják — így szólnak az ajánló-levelet aláírt esperesek — hogy sokak mérges ítéletének teszik ki magukat e Katekismus kiadása által, de a sziveket ismerő Isten és a fejedelem előtt tiltakoznak, hogy ők az általánosan elfogadott szentháromsági tanoktól nem makacsságból, sem könnyelműség miatt, de az Ur Lelke indításánál fogva távoztak el, mely szemeiket felnyitotta. Kiadják azt, mert a fejedelem előtt febr. 24. folyt vitában Dávid F. és Blandrata az ott fenforgó hittételeket azért terjesztették elébb a Magyarországról ezen vitára megjelent papság, azután a maros-vásárhelyi zsinat elé, hogy azok felől véleményeiket mondanák meg, a mit teljesítettek s e Katekismust azok értelmében készítették el. Az elég hánykolódó viták által sokak lelkiismerete a kétkedések veszélyének tétetvén ki, a mik a hittételek rövid és hézagosszerű szerkezetéből származtak, és a kedélyek azok által sokképen nyugtalanítván: főtisztelendő és jeles Dávid F. püspök ur az egyház régi szabadságánál fogva Maros-Vásárhelyre népes gyűlést hívott egybe, ott ama hittételeket a papság véleménymegállapításával [*Limitatio*] új megvitatás végett eléterjesztette, a zsinat véleményét joga szerint megkérdezte; ők e tárgyat éretten megfontolták s határozatukat Isten segítségül hívása után világosan kijelentették. Mentik magukat, hogy nem meggyőződéseik ingadozása miatt változtatták meg némely pontban hitvallásukat, hanem más szükséges, igen jól ismert okoknál fogva, [a miket azonban elhallgattak.] Az által, hogy könyvüket a királynak ajánlották, meg akarták mutatni a világnak, hogy ők az igaz Istent nem bántó, nem török káromlással teljes, sem más eretnek nézeteket akarnak a nép között terjeszteni, hanem Isten tiszta igéit.“¹⁾

E hitvalláson átszállnak ugyan itt-ott az Istenegység tana; de külsőleg még mind Dávid F. mind Blandrata a Szentháromság alapján áll; mozgatják azt, elég subtilis és ruganyos magyarázatát adják az egybefüggő tanoknak; de — ugy tetszik — egészen eltérni arról még az időt eljöttnek nem látták,

Az országgyűlések, zsinati hitviták s ezek irott emlékei hű képét tárják elénk az erdélyi reformatio ez évei történetének, a teljes hit-szabadság útát tört magának s az isten-egységi eszmék terjedésének: Váradon új egyház és iskola keletkezett, az oláhok reformatiojára lépés tétetett, az erdélyi iskolák az állam segélyezésével virágzásba indultak, a kolozsvári állami gymnasium mellől eltávozott Károlyi Péter helyét Dávid Ferencz pótolta s a tudós Basilius Istvánt segédül véve, az oktatást saját elvei szerint vezette, igazgatóvá kiképeztetés végett kül egyetemekre részben önköltségén Theobald nevű ifjút, tanácsára a fejedelem Hunyadi Demetert küldötte ki. E korszak a kolozsvári főtanoda virágzási kora volt. Fényes bizonyítéka ennek az, hogy Bonfininek Mátyás királyról irt műve egy része, mely addig Németországban lappangott, a tudományszerető Csáki Mihály kancellár által megszereztet-

¹⁾ *Egyháztörtén. Emlékek.* II. Dávid F. irod. eml. xxx. a. sz.

vén: Kolozsváratt kiadatott; Szikszai Kovács Balázs tanár [*Lector*] ahoz terjedelmes, magvas előszót írt, a gymnasiumi tanulók közül tizenhat a nagy király, a haza és kolozsvári főiskola iránti hálájukat és szeretetüket kifejező epigrammokat. Ezek közül később a magyarországi reformált egyháznak igen kitűnő férfiai váltak ki; ilyenek voltak: Tordai Ádám, Paksi Mihály, Turi Pál, Tholnai Bálint, a kit kortársai zsidó nyelvi nagy jártasságáért *zsidónak* neveztek, Deretskei Ambrust koruk legtudósabbjai közé sorozták, Miskolczi Pál, Kopácsi István, Pesti János, mind jelesek voltak; itt tanult Skaricza Máté is; az erdélyiek közül köztük volt Hunyadi Demeter, később püspök, Gyulai Pál, később kitűnő nevű theologus, Kratzer Lukács Kolozsvár város jegyzője. ¹⁾ Dávid F. reformtörekvéseiben egyenlő figyelemmel volt az egyházra és iskolákra. Mint püspök kormányozta az elsőt, mint iskolafelügyelő gondot viselt az utóbbiakra s a leghiresebbet — a kolozsvárit — évekig maga igazgatta, a fejedelmi udvarban mint predikátor, nagy eklézsiájában mint főpap négy másod pappal és saját külön káplánjával szolgált. E három fontos hivatalt személyében egyesítve, apostoli buzgósággal folytatta s behozta azon üdvös gyakorlatot, melyet a nem sokára megalakult unitárius egyház három századon át maig követ, áldva a nagy alapító emlékezetét.

A kölcsönös engedmények útján közösen készült hitvallás — mint előre látható volt — az ellennézeteket nem egyeztette ki, sőt egybeférhetlenségek hozta napfényre; aláírták ugyan, de egyik fél sem nyugodt meg rajta. Így készültek Kolozsváratt az elébbi *Katekismus*, Magyarországon pedig az odavaló, de a maros-vásárhelyi zsinaton jelen volt papok által: A *Szenháromságról saját álláspontjuk szerint formulázva kiadott I. — XIII. pontból álló Keresztény Egyességi Czikkek* ²⁾. Az egyház újabb meghasonlása kikerülhetlen lett. Károlyi bosszusan távozott Kolozsvárról s Meliushoz menvén át, mint Kálvin hitvallásu, alkalmazást Váradon nyert. Kolozsváratt a zsinati megállapodások daczára az Isten-egységi eszmék mellett nagy mozgalom támadt. Dávid F. elveihez most is híven, az egyháztól nem elválni akarva, de azt nézeteinek megnyerni ohajtva, mérsékelte, az eszméket azonban folyvást érlelve, saját hitfelfogását mind többek és többek által elfogadtatva. . . . A nép lelkesedése határain túláradt. . . . Ez időtől kezdve Dávid F. és a Kálvin hitüek útja kétfelé vált.

¹⁾ *Fosztó-Uzoni* . . . I. köt. 328., 335—338. ll. ²⁾ *Lampe* . . . 159—162. ll.